

Időzés

1988. május

Sohasem láttam ilyen paradicsomian dúsnak a kerteket, mint ezen a korán jött, meleg tavaszon. Talán a szokatlanul enyhe tél, a nyári esők — gondolom, vagy én lettem más: érettebb, öregebb, szemérmesebben vágyakozó erre a szépségre. Orgona, rózsa, a tündérkedő gyümölcsfák, ahogy szemközt tobzódik barack és cseresznye, nyárfák és gesztenyék, föl, föl, a házak fölé magasodva. A fenyőnk — évekkal ezelőtt karácsonyfa volt, hokedlire állítottuk a vödört, amibe ideiglenesen elültettük — félemeletnyit nőtt, s mintha a madárcsivogás is minden eddiginél gazdagabb, harsányabb lenne. Cirpegés és burukkolás, csipogás, pityegés, csattogás és a helyét követelő, elragadtatott zöld küllő „klü-klü”-je, meg a feleselő rigó-trilla. Még érezni a tegnapelőtti, frissen nyírt fű illatát, s már selymesen, mint az angol parkok valószínűtlenül zöld gyepe, hullámozni látszik. Törekeny, mülékony, s mégis örökkévalósággal kecsegtet. Haza a menekülőnek, rév a felszín csapkolódása után, a kivonulás vagy felülemelkedés, szusszanás és beletemetkezés ígéretekerete. Különben azt mondunk rá, ami tetszik. Az összkép évszázadok alatt bizonyára alig változott, s ezért a gyorsan növé és leszáradó fű elhitette az emberrel, hogy nála maradandóbb, s ha behajtja arcát, megőrzi a vonásokat, mint a Veronika-kendő; az enyhet kereső a fűben ringatózva mindig is a végtelent ízlelgette.

A természetbe merülő ember nagy élménye, hogy ő maga él. Voltaképpen ez a vigasz és a biztatás is, hiszen élvezni, de akár érezni azt, hogy élünk, csak kapcsolatban lehetséges. Bokrokkal és rovarokkal, folyóval és madarakkal, az egész élő és élettelen környezettel pedig legalább annyira változatos — sokszintű és sokszínű — az ember kapcsolata, mint a fajtájabéliekkel. Ha azt mondom, „kapcsolat”: tudatosságra gondolok, olyasféle áramlásra, amelyet az ember ismerni és formálni törekszik. A költészetben sokszor emlegetett boldog állapot, amikor az ember még öntudatlanul, szinte csecsemő vagy embrió „természetességgel” létezett a természetben, gondtalanul és vágytalanul, nem adhatta meg a kapcsolat örömét. Sem kapcsolatot, sem örömet nem adhatott, mert ezekkel a képességekkel csak a tudatos ember rendelkezik — s úgy tűnik, minél tudatosabb, annál erőteljesebbek az örömei és differenciáltabbak a kapcsolatai. Annál inkább él. És szenved is persze.

Odatartom arcomat a napnak, órákra ennyi elég, s milyen könnyen megszokható ez a lubickolás. Az évszaknak nem megfelelő meleg, a báránnyel-hők játéka, hogy ülünk az erkély körszeletében, hunyorgó és szóltan szerelem-vallomásunk — és sértetten fogadjuk a lehülést, a komor esőket, hogy fűteni kell. Duzzogva nézzük a piszkos szürke eget; bizonyára alkat kérdése, hogy az ember legyint csak és optimistán vagy cinikusan azt mondja: elmúlik. Hogy folyamatosan érzékeli az átmenetiséget, minden jelenség illékony voltát. Vagy ellenkezőleg: nem lát kibúvót a pillanatnyi szorításából, nem bízik abban, hogy más időpontban más helyzetnek tűnik — néha ugyanaz.

Vasárnap este: a televízióban részleteket sugároznak a pártértekezlet az-

napi programjából, majd hosszú csúszás után a személyi változások következnek; mindenki erre vár, röhögjük a delfinek életéről szóló filmet, fásultság és felajzottság keveredik grimaszainkban, ahogy hallgatjuk az újabb és újabb közleményt: amikor véget ér a Központi Bizottság zárt tanácskozása, a televízió nyomban tudósít, egyenesben közvetítik a zárójeleneteket.

Mit várunk? Ha nem áztatjuk magunkat, ezektől az emberektől semmit. Mit számít néhány név és pozícióváltás? A tapasztalat azt mondja: nem sokat. Amíg hataloméhség mozgat, amíg a differenciáltabb és programmal felépítő politikusok szemében is ott az összetéveszthetetlen villanás: a hatalomra törés elszántsága, addig nem bízom a mégis csak remélhető személyi változásokban. Hadd játsszanak a delfinek.

Mennyi rossz arc a szónokok és a hallgatók között! Fenyegető és szárandó pillantások, provinciális cézár-póz és fontoskodás — elemi ösztöneim sugallatára eltolnám az egésztestet: idegen. De nyugtalanul várom, hogy döntés szülessen; letagadhatatlan az a kis remegés, amely a gyomortájról indul, és az ujjbegyekig, a nyelv hegyéig húzódik; lüktet, rángat, fogva tart, jelzi, hogy most van a történes, igen, jól érzed: ez a történes.

Mondanám, hogy nekem a napsütés, a fecskék kerengése, az orgonailat is történes — nem, az más. A gyerekkor óta ismerős remegés ellen nehéz hadakozni: ne térd ki, ne háriútsd el, ne is próbálkozz az előkelő idegen szerepével, hisz ismered a történelem szagát. Felismered még akkor is, ha egy ócska tv-képernyő előtt néző vagy csupán. De a szabadsággal kockáznak most is — és hát miféle szabadság ez a remélhető, kiszabott, irányított?

Egy héttel a pártértekezlet előtt a legtájékozottabb emberek is úgy vélték, hogy nem történhet kielégítő személyi változás. De több történet, mint a legvakmerőbb-józan találgatásokban körvonalazódott. Ennek örülni kell. Néhány nap múlva a bőrünkön, saját ügyeinkben is érzékeljük, hogy a játéktér tágul — örülni kell. Hinni talán, hogy a tömeges igazságkeresők, újsütetű jobbítók ágálásából is lecsapódik valami. Egyelőre az életösztön működésének gondolom, hogy dacosan *mást* keresek. Nem félek az illékony, gyorsan romló, hangosan bizonykodó szavaktól, szerepektől — de védekezem. Talán nem lesznek hisztérikusan görcsösek a mozdulataim, mikor most magam köré gyűjtöm, nézegetem az erőt-méltóságot adó, szerethető műveket — nem is műveket, figurákat és helyzeteket, vágyakat és szorongásokat figyelek, megbolygatom az idő-rendet, hogy még tágasabb-távlatosabb legyen lehetőségeim köre; játszom, időzöm. Lubickolok a végtelennek tűnő időben — milyen közeleli, szoros háromezer év.

Először egy királylány tekintetét kapom el, ez indulásnak jó lesz, biztató; nem holmi szűzies-szemérmes pillantás, inkább fájdalmasan elszánt. Egy lázadó lány lép elém, ifjú ara különben, aki nem is tudja, hogy szavaiban az európai ember erkölce születik meg. Antigonét csakis állva képzelem, s nem csupán azért, mert a színpadon — bármily modernizált előadásban — lehetetlen volna székre ültetni, földre vagy pamlagra fektetni, hintáztatni vagy kötélben a levegőben lebegtetni; önkényesen nem is színpadon látom, bár Szophoklész szövegét mondja, s teszi, ami előírt. Takarékos a mozgással. Áll tehát, s olyan természetesen-kecsesen, mintha nem nyomhatná össze a családi átok. Tudja, hogy az van, és viseli. Nem egyszerűen betölti a sorsát, hanem maga csinálja, a könyörtelen istenek partnereként. A mindenkhez alkalmazkodó Kar szinte megilletődött csodálattal zengi is majd (Mészöly Dezső for-

dításában): „magad útján mégy a halálba!” — hogy néhány perc múlva szolgálai feddással feledtesse a tiszteletet: „Nyerhet kegyelmet kegyelet, / de nem hatalmat vakmerő, / ki hatalmassal szembe száll: magad kerested pusztulásod”.

Szophoklész Antigonéját látom hát — áll, de nem mereven, s nem göggel. Nincs benne semmi, amit királynőinek vagy nagyasszonyinak mondunk. Bizonyára nem is szép, legalábbis nem úgy, ahogy a magazinok és filmek alakította szépségek. Sötét a haja, a szeme, a bőre, s mint a vonzó görög nők többségének is, erős a szőrzete — valóságos szálak híján is látszik a bajsuzka lehetősége-árnya. Kihívhatja Iszménét a palotából, hogy meggyőzze: szembe kell szállniuk a királyi paranccsal és teljesíteni az istenektől kapott feladatot. A megbélyegzett Polüneikészt — úgymond — azért kell eltemetni, hogy megmutassák: nemesek-e, „vagy csak nagyok korcs fajzatja”-i; vagyis Antigonét lázadónak látjuk az első pillanatban is, tűz emészti, amitől remeg a szava, de egyelőre *hősi tette* készül, olyasféle hősiességre, az isteneknek tetsző erőpróbára, mint évszázadok óta a héroszok, a mítoszok bajnokai. Nem is nagyon bánja, hogy Iszméné fél követni, hiszen ilyen hőstettet egyedül hajt végre az ember. Már a városalapító Kadmos is egymaga győzte le a sárkányt. Iszméné érvelései oly ismerősek, itt hangzanak el korunkban, a mi környezetünkben. Jóraivaló, jó szándékú lány, de benne cseppnyi öntudat sincs. A sorscsapások belőle nem dacosságot, hanem simulékonyságot csaltak elő; „én magam mit számítok, *ha* meghajlok, *ha* lázadok?” Az „aprócska pont vagyok” önmentési gesztusával összhangban óv az „elérhetetlen céltől” is. Amikor aztán Kreón bosszú-ítélete őt is sújtaná, megtörten, önmagát legyőzve közösséget vállal nővérével, csakhogy Antigoné keményen — vagy inkább védelmezően? — elutasítja a megkésétt, s már *csak* halált termő szolidaritást.

Kreónt színrelépésekor nyílnak és erősnek látjuk, tudja, hogy a hatalom torzíthat („senki lelkét, hajlamát és szellemét / nem látni tisztán, míg kormányra nem került”), de egészséges becsvágy fűti, hogy méltónak bizonyuljon a trónra. Hazaszeretete-féltése nem szólamszerű — szavaiban más veszély bujkál. Amikor harciasan kijelenti, hogy „ki bárcsak egy barátját többre tartja e / szülőhazánál: azt többé nem ismerem!”, valóságos emberek ellenében fogalmat (a hazát), ideológiát választ, s már ítélkezik Antigonén. Ki vitatná meggyőződése és eltökéltsége szépségét, mikor megfogadja: „Míg hatalmon én vagyok, / egyforma osztályt nem nyer hitvány és derék”? Csakhogy túl általános és élettelen ez az elhatározás. Szophoklész nem szól arról, amit a mitológia emleget, hogy a város ellen vonuló Polüneikészt jogos harag vezette, mert Eteoklész szőszegőnek bizonyult. Nézzük hát mi is úgy a tragikus helyzetet, ahogyan Kreón és a thébaiak — még Antigoné is — látják a darrabban: a két fivér egymás kardja által veszett. Az új király a városvédő Eteoklészt pompával temetteti, a másik fiútól azonban megtagadja a vég-tisztességet. Antigoné nem lázad a történelmi igazságszolgáltatás és megkülönböztetés ellen (bár finoman úgy fogalmaz, hogy Polüneikész „bukott ügyért veszett”), ő csak azt tudja, hogy *a temetés minden embert megillet*. Hogy ha a holtak temetetlenek maradnak, az élőket bűn terheli, s elvesztik önbecsülésüket, méltóságukat, helyénvalóságuk tudatát. Amikor Antigoné (s később mellette, érte érvelve Haimón) fellázad a zsarnoki önkény ellen, nem tesz mást, mint makacsul ragaszkodik a maga hitéhez. Ez a dacosság az er-

kölcs szülője. Iszménének még azt mondja, hogy „tovább kell tetszenem az Alvilágban, mint e földön, mert amott / örökre nyugszom” — szóval „üzleti alapon” választja a földi hatalmasság parancsával szemben az isteni törvényeket? Meglehet. De Kreóonnal szembesülve már másról van szó. A király úgy véli, hogy tilalmát csak haszon reményében szegheti meg valaki, s mikor az ör eléje vezeti Antigonét, megdöbben. Miért tette? Különben is: Antigoné az unokahúga és fiának menyasszonya. Kínos a jelenet. Mindenesetre megkérdezi a lányt, ő temette-e el Polüneikészt, s mert Antigoné nem tagad, sietősen elküldi az őrt. Reménykedve, szinte a kibújást sugallva fordul újból a vétkeshez: „Tudtad, hogy amit elkövettél, az tilos?” Talán ez a legfeszültebb drámai pillanat, Kreón — érezhetően — szeretné, ha a lány visszavonulna, s ha válasza *érthető* lenne. Ha Antigoné most megszeppen, vagy csak ártatlanul azt feleli: ó, nem tudtam, Kreón bizonyára megkönnyebbül. De a válasz keményen határt von kettőjük közé: „Tudtam, hiszen kihirdették nyilvánosan”; és amikor erre Kreón újra kérdez: „S a rendelettel szembe mertél szállani?”, szavaiban a megbotránkozásnál erősebb a csodálkozás, az értetlenség: hogyan, miért tette? Mi hajtja ezt a lányt esztelenségbe? *Mi ez az erő, amiről neki, Kreóonnak sejtelve sincs? S mert kérdez, mert bevallja, hogy számára ismeretlen jelenséggel áll szemben, Antigoné egy pillanat alatt fölénybe kerül: most lesz tudatos lázadó.*

*Olyan hatalmas soha nem lehet szavad,
hogy bármi földi rendelettel elsöpörd
az istenek íratlan, szent törvényeit.*

Vagyis törvény és törvény között különbséget tenni: az értelmes-lelkes ember önmeghatározása. „Az istenek íratlan, szent törvényei” pedig a természetesség törvényei, az ember belső parancsai. Antigoné *tudja*, hogy neki el kell temetni a fivérét. *Tudja*, hogy a holtakat, minden halottat el kell temetni. Következetességében, makacosságában talán könyörtelen is, de Iszménével ellentétben még azt is *tudja*, hogy ami kötelessége az embernek, azt *késlekedés nélkül*, a maga idejében kell megtenni.

Súlyos és roppant időszerű felismerés. Mert nézhetjük ma dühösen, kétkedve, gúnyosan a rendszer-, áramlat- és divatváltozásokkal rugalmasan együtt változó embereket, lehetünk megbocsátóak, hihetünk a pálfordulások őszinteségében, bizalommal fogadhatunk minden kinyílást, megkésett felismerést, jó szándékú tettvágyat — a hitelességet menthetetlenül mégis az szavatolja, hogy valaki időben hallotta-e meg a „szent törvényeket”. Félek, hogy akik ma olyan harciasan ítélik el a sztálinizmus bűneit, akik lelepleznek és bátran új utat hirdetnek, alig néhány éve, néhány hónapja a maguk kis „temetési ügyében” készséggel elfogadták a „földi rendeletek” érvényességét. S még jobban tartok attól, hogy többségük a mai anarchikus viszonyok között is megbukik temetés-ügyben, hogy észre sem veszik, most miben kell ellentmondani, mihez kell ragaszkodni.

S hogy honnan lehet mindezt tudni? Ki és mire támaszkodva meri állítani, hogy választása, magatartása erkölcsös? Tudomásom szerint foghatóbbat Szophoklész kora óta nemigen mondtak. Akkor azonban nemcsak Szophoklész foglalkoztatta ez a bizonyos *tudás*, hogy így és nem másképp kell tenni. S nem is csak Antigonéval mondatja-játszatja el a világba erkölcsöt hozó szerepét. A későbbben írt, bár korábbi időben élt Oidipus király „kutatásai” is

modern, erkölcsös emberre vallanak. Mennyit változott Oidipus figurája az i. e. V. századra. Kerényi Károly írja mitológiájában, hogy „Homéros egyetlen szóval sem utal Oidipus bölcsességére... mintha soha nem szorongatta volna Kadmos népét a közeli Phikion-hegy szörnnyetege, a Phix, vagy más, világosabb nevén a Sphinx, a »fojtogató!«” És Kerényi azt is megemlíti, hogy amikor Oidipus a szorosban találkozott Laios kocsiával, s a hírnök rákiáltott, hogy térjen ki a király elől, „Oidipusban forrt a méreg”. Az egyik ló a lábára taposott, Laios pedig „kocsijából még fejbe is vágta szöges végű, villa alakú botjával, mely a lovak ösztökélésére szolgált”. Ekkor a fiú — nem sejtve, kivel van dolga — megölte apját, s a hírnököt is. „Aiskhylos — mondja Kerényi — a haragtól megszállott Oidipus képének még egy jellemző vonását megőrizte: a gyilkos beleharapott a megölt testébe, s kiköpte a vérét.”

Nos, Szophoklész Oidipusáról nehéz elképzelni ezt a brutalitást. A peloponnészoszi háború idején született tragédia címszereplője *gyötrődő értelmi-ségi*, aki a maga *erkölcse* szerint úgy véli és hirdeti, hogy neki használ, ha Laios emlékéért harcol, hogy kötelessége felkutatni az egykori gyilkost — s egyáltalán: az ember kötelessége, hogy eleven és tiszta kapcsolata legyen a múlttal. Mit válaszolna Szophoklész Oidipusa vagy Antigoné a kérdésre, hogy miért tette, amit tett? Bizonyára olyasmit, mint a kortárs Szókratész: ezt súgta daimónja, a *belső hang*.

Az Antigonében is feltűnik az agg Teiresziász, vak persze, mert ifjan meglátta Pallas Athénét fürdeni — olyasmit látott tehát, amit embernek nem szabad —, és az istennő megfosztotta látásától, ugyanakkor látnokká, jövőmondóvá tette. Teiresziász somfabottal jár, érti a madarak nyelvét, tiszteletreméltóbb, semhogy szánnák. Bölcs, aki *helyzeténél fogva* a „szent törvények” megtartását képviseli, akit eleve a *belső hang* vezet. Az Antigonében szokatlanul indulatos.

Fiatal fiú kíséri Kreónhoz; a vén ember mellett szüntelenül ott van az ifjú, bár Teiresziász egymaga is „átfogja” az időt. Múltból hozza tapasztalatait, érzi a jövőt, s a jelenben kell színt vallania. Valaha Laiost óvta, hogy útra keljen, Oidipust visszatartotta volna a titkok feltárásától — Szophoklész Antigonéjában nagyobb a szerepe. Nem egyszerűen a jövő tudója, sokkal inkább: a *tudó ember*, és Kreón, a hatalom képviselője mellett ő a *mindenkori értelmiségi*. Önérzetesen állíthatja, hogy Kreón azért vezette eddig baj nélkül az államot, mert hallgatott rá. Amikor elmondja, hogy az adott helyzetben sürgősen vissza kell vonnia ítéletét — a holtat nem szabad bántani, s így Antigoné tette helyes —, Kreón *gyerekesen* meginog. Szinte szeppenten felel: „Mindnyájan engem vesztek célba itt, öreg, / mint ijjazók a táblát” — de mert beszélni kezd, mintegy a saját erejétől, hatalmától felajzva a védekezésből támadásba lendül: nem tűrheti, hogy bárki őt oktassa, *nem tűrheti a más véleményt*. És azért rágalmaz, mert nincsenek érvei, csak hatalma van. Kettejük párbeszéde — Teiresziász bátorságával, önérzetességével és Kreón gyanakvó korlátoltságával — az értelmiségi és a hatalom képviselőjének szembenállását, viszonyát példázza. Teiresziász végül elmegy, hogy Kreón dühe ne érje el — bizonyiban kiváltságos is: szavára emlékeznek majd, egészen eltüntetni nem tudná Kreón, mint annyi más „névtelent”. Meg aztán régi „érdemei”, nyilvánvaló „haszna” is mentesíti valamelyest, de csak valamelyest. A zsarnok csapásai kiszámíthatatlanok. A kölcsönös függést, a kölcsönös kiszolgáltatottságot — a „fortélyos félelmet” — idézi Szophoklész.

Antigoné, Teiresziász, Haimón, s persze Kreón is egyéniség, a görög esz-

ményeknek megfelelő méltósággal, de tévedés az a sokszor leírt, hangoztatott tétel, hogy a darab *minden* szereplője a realitás fölé emelkedik. A Kar például — erről írtam — az arctalan tömeget, a pillanatnyi alkalomba fogódzó, elvtelen, a felszínhez ragaszkodó *közvéleményt* játssza. Szédületes sebességgel változtatja érzelmeit (inkább csak hangulatai vannak), véleményét. A stabil egyéniségek mellett különösen csapongónak, léhának tűnnek megszólalásai. S ott van aztán az Őr: ő csakugyan „realista” szereplője a darabnak. Klaszszikus „kisember”, tele félelemmel, alamuszi kibújási ötlettel, de humorral, sőt öniróniával is. Sejtji, hogy a rossz hír hozójára Kreón palotájában csak rossz várhat, de igazán akkor rémül meg, amikor a király megfenyegeti, hogy őt, meg a többi őrt vonja felelősségre, mert bizonyosan pénzért lettek törvénszegők. Kreón tehát halálosan megfenyegeti és elvonul. az Őr szeretne jó szolga lenni, talán meg is menthetné magát — de hátha nem sikerül meglelnie a tetteit. Mi lesz akkor vele? Hogyan szabadul? Bízhat-e az istenek segítségével? A tragédia kibontakozása során szemtanúi leszünk meghasonlásoknak, összeomlásoknak. Haimón és Eurüdiké azonban, akárcsak Antigoné, maga választja — méltósággal — a halált. A dráma egyetlen pontja, ahol megfélemlített, *megalázott* embert látunk, éppen ez: az Őr Kreón távozása után rövid időre a színpadon marad, hogy lássuk, milyen kicsinyes, nyomorúságos is lehet az ember. Ötsornyi szöveget mond csak, s elmegy — gondolom, remegő inakkal, pislán. S micsoda hatalmas fintor, hogy a Kar éppen ekkor zengi az ember himnuszát („Számptalan csoda van, de az / embernél jelesebb csoda nincs”) — a szavak áhitatosak és ironikusak így; megvalósul a kivételes összhang: *egyszerre* szól a hit és a kétely szólama. Az évezredekben át tartást adó meggyőződés sértetlen a mefisztói szellem mellett.

SZALAY FERENC RAJZA